

Rausch Attila

Gyermekotthonokban, lakásotthonokban nevelkedők társas kapcsolatai

A gyermekvédelmi szakellátásból kikerülők számos tekintetben hátrányos helyzetből kezdik meg önálló, felnőtt életüket (Rácz, 2012). Társadalomba való sikeres beilleszkedésükhöz elengedhetetlenül szükséges, hogy a fiatal felnőttek eredményesen befejezett tanulmányokkal, szakképzettséggel rendelkezzenek, emellett énképük, tanulási motivációjuk, szociális készségeik kellően fejlettek, társas kapcsolataik megfelelőek legyenek (Veczkó, 2007).

Kérdőíves vizsgálatunkkal a gyermekotthonokban és lakásotthonokban nevelkedő gyermekek és fiatalok társas kapcsolatainak feltárása volt a célunk. A módszer a vizsgálatban részt vevőkre jellemző iskolai szociális elsajátítási motívumok fejlettségének, iskolai közösséggel kapcsolatos jellemzőiknek és szociális önértékelésüknek felmérése volt, amely sajátságokat összevetettük a korábbi tanulmányokban szereplő országosan reprezentatív eredményekkel, így azonosítva az eltéréseket és hasonlóságokat a szakellátás említett intézményeiben élő és a saját családjukban nevelkedő gyermekek, fiatalok között.

Gyermekvédelmi szakellátásban élők szocializációjának jellemzői

Kutatásunk a gyermekotthonokban és lakásotthonokban nevelkedő gyermekekkel, fiatalokkal foglalkozik. Bár a gyermekvédelmi szakellátás gondozási típusai közül ezek fokozatosan visszaszorulóban vannak, 2002 óta már a nevelőszülőknél elhelyezettek vannak többen (Papházi és Szikulai, 2008), továbbra is jelentős számban élnek itt is, és teljesen nem is váltható ki ez a gondozási forma. Nevelőszülőknél nincs lehetőség több (4-6) testvér együttes elhelyezésére, míg a gyermekotthonokban van – elhelyezésükkor a testvéreket igyekeznek együtt tartani (Herczog, 2001). A megfelelő mentális fejlődésű, alacsonyabb életkorú és problémamentes fiatalok na-

gyobb eséllyel kerülnek nevelőszülőkhöz, viszont akik enyhe vagy súlyos mértékben fogyatékosnak minősülnek, többnyire gyermekotthonban élnek (Neményi és Messing, 2007).

A család vagy az egészséges családi háttér hiánya, az emiatt elszenvedett érzelmi hátrány, a családi szocializáció zavarai és a szülők devianciája az anyaginál is jelentősebb mértékben befolyásolják negatív irányba a tanulási motívumok fejlettségét (Fejes és Józsa, 2005). Tehát az olyan családi háttér, amelyből szükségessé válik a gyermek kiemelése, negatív hatással van a tanuláshoz, iskolához való hozzáállására, ezáltal a tanulmányi eredményekre is. A társas közeg ugyancsak számos módon meghatározza a tanulási motivációt, elsősorban a kortársaknak és a pedagógusoknak van kiemelkedő szerepük e tekintetben (Józsa és Fejes, 2010).

A családi háttér mellett az iskola, illetve az iskolai közösség játszik kiemelkedő szerepet a társadalomba való sikeres beilleszkedésben, gyakorol jelentős hatást a szocializációs folyamatra (N. Kollár, 2004; Vajda, 2005), emellett az iskolai közösség befolyásolja az oktatás, nevelés eredményességét is (Mészáros, 2004). A gyermekvédelemmel foglalkozó szakirodalom szerint a pedagógusoknak több figyelmet kell fordítaniuk a gyermekvédelmi szakellátásban élő fiatalokra, mert gyakrabban fordulhat elő, hogy társaik gúnynevekkel és más címkékkel csúfolják őket, illetve eltávolodnak az iskolától, a tanulástól (Kravalik, 2004).

A szakellátásban nevelkedők szocializációs folyamatát negatívan érinti az is, hogy a gyermekvédelmi gondoskodásba vétellel jellemzően megszakadnak korábbi kapcsolataik, a szakellátásba kerülést is traumaként élik meg (Kálmánchey, 2001; 2008). A családból történő kiemeléskor a gyermekvédelmi gondoskodásba vett kiskorú egy új, ismeretlen környezetbe kerül, gyakran új településre is, sok esetben új iskolába, új osztályközösségbe kell beilleszkednie. Tehát az addig meglévő kapcsolatai, kötődései sérülnek. A gyermekotthonokba, lakásotthonokba

bekerülők többségére jellemző, hogy elveszítik korábbi barátaikat, fontosabb kapcsolataik nagy részét, így baráti körük főként gyermekotthoni társaikból áll (Zsámbéki, 2004).

A nem megfelelő szocializáció, a vér szerinti családdal való kapcsolatok megszakadása, iskolázottsági problémák, az alacsony kudarcűrő képesség és az ellátásra szocializáltság, valamint az önálló életre való nevelés hiánya okozhatja azt, hogy minél hosszabb a gyermekek gondozási ideje, annál valószínűbb a további gondozás szükségessége, vagyis a gyermek későbbi társadalmi beilleszkedésének sikeressége fordítottan arányos a gyermekvédelmi szakellátásban eltöltött idővel (Szikulai, 2003).

Kutatási kérdések

Vizsgálatunk célja feltárni a gyermekotthonokban, lakásotthonokban nevelkedő gyermekek, fiatalok társas kapcsolatainak főbb jellemzőit, és megvizsgálni, ezek milyen mértékben térnek el a saját családjukban nevelkedőkéitől. A következő kérdésekre keressük a választ: milyen tényezők határozzák meg a neveltek szociális önértékelését? Hogyan változnak szociális elsajátítási motívumai, szociális önértékelésük életkoruk, illetve az iskolai évfolyam előrehaladtával? Hogyan ítélik meg az iskolai közösség tekintetében a tanáraikkal, illetve osztálytársaikkal való kapcsolatukat? Van-e különbség a nemek és gondozási típusok között? Az országos mérések eredményeivel való összevetésekhez kapcsolódóan pedig ezeket a kérdésköröket vizsgáljuk: szociális elsajátítási motívumai milyen mértékben térnek el többségi társaikhoz képest? Szociális önértékelésük, tanáraik megítélése osztálytársaik percepciójának tekintetében eltérnek-e az országos átlagtól?

A vizsgálat módszerei

Vizsgálatunkat a Közép-Dunántúl régió összesen 10 gyermekotthonában és lakásotthonában végeztük. A kutatás során összesen 85 gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermekkel, illetve fiatallal töltöttünk ki kérdőívet, ebből 47 fő gyermekotthonban, 38 fő lakásotthonban él. A kérdőívet kitöltők életkora 10 és 19 év között volt, közülük 51-en általános iskolába, 34-en középiskolába járnak (26

fő szakiskolába, 8 fő szakközépiskolába), 3–12. évfolyamon. Mintánkban a fiúk (53%) és a lányok (47%) aránya megegyezett ($\chi^2=0,29$; $p>0,05$).

Az adatgyűjtéshez online kérdőívet használtunk. A kitöltést a gyermekotthonok, lakásotthonok vezetői, nevelői felügyelték, akik biztosították, hogy a kitöltők azonos körülmények között, önállóan válaszolhassanak a kérdésekre.

Kérdőívünk főbb részeiben nagymintás, országosan reprezentatív kutatások kérdőívskálákat alkotó tételeit adaptáltuk, azzal a céllal, hogy az általunk kapott értékeket összevethessük ezekkel a vizsgálatokkal. Ezen a módon a kitöltők szociális elsajátítási motívumait, szociális önértékelését és iskolai közösséggel kapcsolatos megítélését mértük fel. A vizsgált skálák megbízhatósága minden esetben megfelelő volt (1. táblázat), az eredmények összehasonlíthatók az országos mérések eredményeivel.

Emellett kutatásunk során adatokat gyűjtöttünk többek között a vizsgált gyermekek, fiatalok tanulmányi eredményeiről, tervezett iskolai végzettségéről, iskolán kívüli elfoglaltságairól és a gyermekvédelmi gondoskodásban eltöltött idejéről is.

Szociális elsajátítási motívumok

Vizsgálatunk kérdőívében 12 tétel a szociális elsajátítási motívumokra vonatkozott. Ebből 6 állítás a felnőttkapcsolati, 6 a kortárskapcsolati elsajátítási motívumhoz tartozik. Ezek az ötfokú Likert-skálán értékelhető állítások „a társas interakció kezdeményezésével, befolyásolásával, fenntartásával, az ebben mutatott kitartással kapcsolatosak. Megfogalmazódik bennük a társak általi elfogadásra való törekvés” (Józsa, 2007. 112. o.). A szociális elsajátítási motívumok és a szociális készségek között szoros kapcsolat van, ezek fejlettsége meghatározó az iskolai közegben való boldoguláshoz (Józsa, 2007).

Szociális önértékelés és iskolai közösség

A kitöltők szociális önértékelését és iskolai közösséggel kapcsolatos vélekedését az *Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása* nevet viselő kutatás során alkalmazott kérdőív tételeit adaptálva mértük fel, ezáltal biztosítva a lehetőséget az országos eredményekkel való összehasonlításra (Németh és Költő, 2011).

1. táblázat**A kérdőívben alkalmazott skálák reliabilitása**

Skála neve	Kérdőívtételek száma	Reliabilitás (Cronbach-alfa)
Szociális kortárskapcsolati elsajátítási motívum	6	0,82
Szociális felnőttkapcsolati elsajátítási motívum	6	0,75
Szociális önértékelés	5	0,77
Iskolai közösség – tanári megítélés	4	0,74
Iskolai közösség – osztálytársak percepciója	3	0,74

2. táblázat**A vizsgált skálák közötti korrelációk**

Skála neve	Kortárs	Felnőtt	Szoc.	Tan.	Oszt.
Kortárs		0,65**	0,55**	0,47**	0,44**
Felnőtt	0,65**		0,26*	0,33**	0,26*
Szoc.	0,55**	0,26*		0,26*	0,28**
Tan.	0,47**	0,33**	0,26*		0,51**
Oszt.	0,44**	0,26*	0,28**	0,51**	

Megjegyzés: Kortárs = Kortárskapcsolati elsajátítási motívum, Felnőtt = Felnőttkapcsolati elsajátítási motívum, Szoc. = Szociális önértékelés, Tan. = Tanári megítélés, Oszt. = Osztálytársak percepciója.

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$ szinten szignifikáns korreláció.

A kérdőívben a kitöltők szociális önértékelését 5 állításon keresztül vizsgáltuk, melyeket négyfokú Likert-skálán kellett értékelniük. A kapott értékeket közös skálára vonhatjuk össze, amely segítségével a tanulók társas elfogadottságát mérhetjük, valamint látható, hogy mennyire könnyen teremtenek kapcsolatot a társas környezetükkel. Minél magasabb pontszámot érnek el ezen a skálán a megkérdezett gyermekek, fiatalok, annál inkább gondolják magukról, hogy könnyen barátkoznak, kedvelik meg őket a többiek. (Németh és Költő, 2011)

Az iskolai közösséggel kapcsolatban 7 állítás szerepelt, melyből 4 a tanári megítélésre, 3 az osztálytársak percepciójának leírására szolgált, ezek szintén Likert-skálán voltak értékelhetők. A tanári megítélés állításai a tanáraikkal való kapcsolatuk megítélésére, a tőlük kapott segítségre vonatkoznak. Az osztálytársak percepciójára vonatkozó kérdőívtételek az osztályközösséggel, elfogadással összefüggésben fogalmaztak meg állításokat. (1. táblázat)

Gyermekotthonokban, lakásotthonokban nevelkedők társas kapcsolatait meghatározó tényezők

Az adatok elemzése során először megvizsgáltuk a kérdőív skálái közötti összefüggéseket. (2. táblázat) Ahogy várható volt, a két szociális elsajátítási motívum között és a két iskolai közösséggel kapcsolatos változó között is erősebb, szignifikáns korreláció tapasztalható. A szociális önértékelés skálája az összes többi skálával korrelál, és a kortárskapcsolati elsajátítási motívummal van a legszorosabb kapcsolatban. Lineáris regresszióval megvizsgálva a kortárskapcsolati elsajátítási motívum 29,9%-ban, szignifikánsan magyarázza a szociális önértékelés fejlettségét.

Ezekon felül az osztálytársak percepciójának skálája és a tanulmányi átlag között találtunk kapcsolatot ($r=0,38$; $p<0,01$). Továbbá a vizsgált gyermekek, fiatalok tervezett iskolai végzettsége korrelált a szociális önértékelésükkel ($r=0,25$;

$p < 0,05$) és az iskolai közösséggel kapcsolatos két skálával, osztálytársaik ($r = 0,22$; $p < 0,05$) és tanáraik ($r = 0,23$; $p < 0,05$) megítélésével. Az iskolán kívüli elfoglaltságok, gyermekvédelmi gondoskodásban eltöltött idő és a társas kapcsolatokra vonatkozó jellemzők között nem találtunk összefüggést.

A megkérdezett gyermekek és fiatalok szociális önértékelés-skálán elért 15,35 pontos átlaga nem tér el szignifikánsan az országos mérések 15,9 pontos átlagértékétől (Németh és Költő, 2011). Eredményeink szerint e jellemzőjükre a kortársaik elfogadásának elnyerését célzó motívumuk fejlettsége van jelentős hatással.

A szociális elsajátítási motívumok és a szociális önértékelés életkori változásai

A megkérdezett fiatalok szociális elsajátítási motívumai életkoruk és az iskolai évfolyamok előrehaladtával jelentős mértékű, folyamatos csökkenést mutatnak. A kortárskapcsolati elsajátítási motívum csökkenése a 3–4. évfolyamtól kezdve folyamatos. A felnőttkapcsolati elsajátítási motívum esetében a 3–4. évfolyam 87%p feletti értékéről 7–8. évfolyamra 52%p alá esik, majd a 9–10. évfolyam kisebb emelkedését követően 11–12. évfolyamon visszaesik 54,5%p-ra. A szociális önértékelés skáláján is megfigyelhető a negatív tendencia, bár 5–10. évfolyamig 76%p körüli értéken stagnál, mielőtt valamivel 73%p alá esne (3. táblázat).

Az országos eredményekkel összevetve megállapítható, hogy szakellátásban nevelődőknél 3–4. évfolyamon a szociális elsajátítási motívumok fejlettsége magasabb szintről indul, a különbség csak a felnőttkapcsolat esetében szig-

nifikáns ($t = 4,18$; $p < 0,01$). A többi évfolyamon is összevetve az értékeket elmondható, hogy nincs jelentős eltérés az országos adatokhoz képest ($p > 0,05$), a gyermekotthonokban, lakásotthonokban élők szociális elsajátítási motívumai hasonló mértékben csökkennek az iskolai évfolyamok előrehaladtával.

Iskolai közösséggel kapcsolatos tényezők

A megkérdezettek túlnyomó többsége (70,2%) szerint osztálytársaik elfogadják olyanak, amilyenek. Sokan (61,2%) úgy vélik, osztályuk tanulói szívesen vannak együtt, valamint nagyobb részük (52,9%) úgy érzi, osztálytársaik kedvesek és segítőkészek. Összességében az osztálytársak percepciójának skáláján 11,31 pontos átlagot értek el.

Az országos mérésen az osztálytársak percepciójának átlaga 11,3 pont volt (Németh és Költő, 2011), a két érték között nincs szignifikáns különbség ($p > 0,05$). Vagyis nem találtunk eltérést az országos eredményekhez képest.

A tanáraikkal való kapcsolatot a kitöltők az országos eredményekkel megegyezően értékelték ($p > 0,05$). A tanári megítélés skáláján a kérdőívet kitöltők átlagosan 13,42 pontot értek el, míg az országos mintán a tanárok skálaátlaga 13,7 (Németh és Költő, 2011).

A válaszadók 48,2%-a értett egyet azzal az állítással, mely szerint tanáraik igazságosan bánnak velük, 61,9% szerint kapnak segítséget, ha szükségük van rá, és 41,6% gondolja úgy, hogy tanáraik ösztönzik őket véleményük elmondására, továbbá 51,8% véleménye szerint tanáraikat érdekli az egyéniségük.

3. táblázat

A szociális elsajátítási motívumok és a szociális önértékelés életkori változása

Skála	Iskolai évfolyamok				
	3–4.	5–6.	7–8.	9–10.	11–12.
Kortárskapcsolati elsajátítási motívum	83,3	71,0	67,4	65,5	56,4
Felnőttkapcsolati elsajátítási motívum	87,2	65,3	51,4	59,2	54,5
Szociális önértékelés	85,0	76,1	76,0	76,6	72,5

Megjegyzés: A táblázat értékei százalékpontban kifejezve, egy tizedes jegyre kerekítve szerepelnek.

Nemek és a két gondozási típus közötti különbségek

Megnéztük a nemek közötti különbségeket is. Elmondható, hogy a kortárskapcsolati elsajátítási motívum fiúknál a kevésbé fejlett ($t=2,19$; $p<0,05$). A tanári megítélés tekintetében is szignifikáns különbség található a megkérdezett fiúk és lányok között: a lányok jobbnak ítélik meg a tanáraikkal való viszonyukat ($t=2,32$; $p<0,05$). Nemek tekintetében nem találtunk eltérést más, társas kapcsolataikat jellemző változók között.

A szociális elsajátítási motívumok fejlettségének nemek közötti eltérése tükrözi az országos mérések eredményeit, a lányok motiváltabbak kortársaik elfogadásának elnyerésére (Józsa, 2007). A tanáraikkal való kapcsolatukat országosan a fiúk ítélték jobbnak (Németh és Költő, 2011), az általunk megkérdezetteknel azonban a lányok értékei voltak magasabbak. Eszerint a szakellátásban nevelkedő lányok jobban érzik azt, hogy tanáraik segítőkészek, érdeklődnek irántuk az iskolában.

A gyermekotthonokban és lakásotthonokban élők között társas kapcsolataik jellemzői közül a szociális önértékelésüknel lehetett csak szignifikáns különbséget kimutatni. A mintában szereplő lakásotthonokban nevelkedő fiatalok szociális önértékelése alacsonyabb, mint a gyermekotthonokban élőké ($t=2,05$; $p<0,05$). Ezen kívül csak a tervezett iskolai végzettség tekintetében találtunk eltérést, a gyermekotthonokban élők magasabb iskolai végzettséget szeretnének szerezni.

Összegzés

Gyermekotthonokban és lakásotthonokban élő gyermekekkel, fiatalokkal végzett kutatásunk során törekedtünk arra, hogy feltárjuk a társas kapcsolataikat meghatározó tényezőket, valamint megvizsgáltuk, milyen mértékben térnek el a saját családjukban nevelkedőktől.

Eredményeink szerint a megkérdezettek szociális önértékelésére kortársaik vannak jelentős hatással. A szociális elsajátítási motívumok fejlettségében nem találtunk jelentős eltérést a többségi fiatalok eredményeihez képest. A szociális önértékelésük tekintetében, valamint az iskolai közösséggel kapcsolatban sem az osztálytársak percepcióját nézve, sem a tanári megítélés skáláján nem volt

eltérés az országos mérések eredményeihez képest. Továbbá a két vizsgálatban szereplő gondozási forma között csak a szociális önértékelés tekintetében találtunk jelentős különbséget, ennek egyik oka lehet, hogy a gyermekotthonokban nevelkedők feltehetően nagyobb részt kerülnek kapcsolatba hasonló helyzetben lévő fiatalokkal.

A gyermekvédelmi szakellátás vizsgált gondozási típusaiban élő gyermekek és fiatalok társas kapcsolatainak fejlettsége csak egy része azoknak a feltételeknek, amik a társadalomba való eredményes beilleszkedéshez szükségesek. A kutatás eredményei alapján látható, hogy társas kapcsolataik tekintetében a szakirodalom (pl. Kravalik, 2004) feltételezései ellenére nincs kimutatható eltérés a többségi fiatalok szintén önjellemzésen alapuló eredményei között. A gyermekotthonokban, lakásotthonokban élő fiatalok iskolai közösségben, társas kapcsolatok terén tapasztalt problémái, nehézségei nem feltétlenül a gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedők sajátosságainak tekinthetők.

Viszont messzemenő következtetéseket mindezek alapján még nem vonhatunk le, ahhoz nagyobb mintás vizsgálatokra van szükség, melyekbe bevonjuk a nevelőszülőknél nevelkedőket is, és törekszünk arra, hogy mintánkban reprezentáljuk a gyermekvédelmi szakellátásban élők gondozási típusok szerinti eloszlását.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

Irodalom

Fejes József Balázs és Józsa Krisztián (2005): A tanulási motiváció jellegzetességei hátrányos helyzetű tanulók körében. *Magyar Pedagógia*, 105. 2. sz. 185–205.

Herczog Mária (2001): *Gyermekvédelmi kézikönyv*. KJK-Kerszöv, Budapest.

Hodosán Róza és Nyitrai Ágnes (2010): A gyermekvédelem az OSAP tükrében. Kapocs, 9. 4. sz.

Józsa Krisztián (2005): A képességek és motívumok kölcsönös fejlesztésének lehetősége. In: Kelemen Elemér és Falus Iván (szerk.): Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Műszaki Könyvkiadó. 283–302.

Józsa Krisztián (2007): Az elsajátítási motiváció. Műszaki Kiadó, Budapest.

Józsa Krisztián és Fejes József Balázs (2010): A szociális környezet szerepe a tanulási motiváció alakulásában: a család, az iskola és a kultúra hatása. In: Zsolnai Anikó és Kasik László (szerk.): A szociális kompetencia fejlesztésének elméleti és gyakorlati alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 134–162. o.

Kálmánchey Márta (2001): Nevelőszülőknél élő gyermekeknél előforduló pszichés problémák. Család, gyermek, ifjúság, 10. 2. sz.

Kálmánchey Márta (2008): „Nevelőszülő gyermekek” leggyakoribb iskolai nehézségeinek pszichológiai elemzése. Család, gyermek, ifjúság, 17. 6. sz.

Kravalik Zsuzsanna (2004): Együttműködés a gyermekvédelmi igazgatásban. Család, gyermek, ifjúság, 13. 4. sz.

Mészáros Aranka (szerk., 2004): Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

N. Kollár Katalin (2004): A társas kapcsolatok, személyközi vonzalom és a csoportfolyamatok. In: N. Kollár Katalin és Szabó Éva (szerk.): Pszichológia pedagógusoknak. Osiris, Budapest. 279–309.

Neményi Mária és Messing Vera (2007): Gyermekvédelem és esélyegyenlőség. Kapocs, 6. 1. sz.

Németh Ágnes és Költő András (2011, szerk.): Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja. Az Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása című, az Egészségügyi Világszervezettel együttműködésben zajló nemzetközi kutatás 2010. évi felméréséről készült nemzeti jelentés. Országos Gyermek-egészségügyi Intézet, Budapest.

Papházi Tibor és Szikulai István (2008): Gyermekvédelem és statisztika. Kapocs, 7. évf. 2. sz. 2012.02.17-i megtekintés, Kapocs [Online] http://ncsszi.hu/kapocs-folyoirat-1_12/kapocs-2008-2_23/kapocs-vii.-evf.-evzaro-szam-%2839%29-4_107.

Rácz Andrea (2012): Gyermekvédelemben nevelkedettek helyzete a kutatások tükrében. In: Rácz Andrea (szerk.): Gyermekvédelemben nevelkedettek társadalmi integrációs esélyei. Rubus Egyesület, Budapest. 13–34.

Szikulai István (2003): Beszámoló a gyermekvédelmi rendszerről nagykorúságuk után kikerült fiatal felnőttek utánkövétés vizsgálatáról. Kapocs, 2. 2. sz.

Vajda Zsuzsanna (2005): Intézmények szerepe a gyermeknevelésben. In: Vajda Zsuzsanna és Kósa Éva (szerk.): Nevelésléktan. Osiris, Budapest. 281–362.

Veczkó József (2007): Gyermekvédelem Pszichológiai és Pedagógiai Nézőpontból. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Zsámbéki Eszter (2004): A lakóotthonokban élő gyermekek helyzete. Család-Gyermek-Ifjúság, 13. 2. sz. 5–19.

